

A „kiterjesztett Mediterráneum” az olasz biztonságpolitikában

Bevezetés

A Római Birodalomtól kezdve a Velencei és Genovai Köztársaságok idején át a mai Olaszország helyén levő államalakulatok központi szerepet töltek be a Földközi-tenger térségében. Az olasz egység késői létrejötte a gyarmatosításban is megkétszerezte jelentését, azonban az Olasz Királyság sosem mondott le az expanzionizmusról. A vágy Benito Mussolini Földközi-tengeren átívelő Nagy-Olaszország-tervében csúcspontot ért el, amelynek fő mozgatórugója a többi európai hatalommal való paritás elérése volt.¹ Bár a II. világháborúban elszenvedett vereség után Olaszország minden gyarmati törekvéséről lemondott, a Földközi-tenger térsége továbbra is elsődleges célterület az olasz kül- és biztonságpolitika számára, az ország földrajzi elhelyezkedéséből fakadóan ez a jövőben sem fog megváltozni. Olaszország földrajzi elhelyezkedése miatt a térség belső szereplője, ezért annak fejlődéséhez és stabilizálásához közvetlen érdeke fűződik.

A II. világháború óta a kiterjesztett Mediterráneum (*Mediterraneo Allargato, Enlarged Mediterranean*) térségét a szinte folyamatos politikai nyugtalanság jellemzi. Az energiaforrások és azok elérési útvonala a nyugati országok figyelmét a régióra irányította/irányítja, ez elhelyezkedéséből fakadóan Olaszországot egyrészt sebezhetővé, a régió ellenőrzése kapcsán viszont nehezen megkerülhető szereplővé teszi.² Napjainkban is számos olyan jelenség jellemzi a kiterjesztett Mediterráneumot, amely a nemzetközi rendszer egyensúlyát kibillentheti: az energiaellátás kérdése mellett a migráció, a terrorizmus, vagy általánosabban tekintve a gazdasági fejlődés egyenlőtlensége miatti problémák mind a térség dinamikájának meghatározó mozgatórugói.

A mediterrán térség a biztonsági kérdések mellett a globális összekapcsolódás szempontjából is stratégiai fontosságúvá vált. A tengeri szállítás és kereskedelem növekedése, az új energiaforrások felfedezése a Földközi-tenger keleti medencéjében, valamint a kínai új selyemút (*One Belt One Road* – OBOR) kezdeményezés logisztikai, közlekedési és infrastruktúrális csomóponttá teszi. A szűken értelmezett mediterrán térség önmagában több mint 500 millió fogyasztót jelent, a térség éves GDP-növekedési átlaga az elmúlt

¹ Augusto Manzanal Ciancaglini: L'Italia più al centro del Mediterraneo. *Centro Studi Eurasia e Mediterraneo*, 2018. február 22.

² Valeria Piacentini: La politica estera italiana, i Paesi arabi e il mondo musulmano. In Massimo De Leonardis: *Il Mediterraneo nella politica estera italiana del secondo dopoguerra*. Bologna, Il Mulino. 2003. 219–241;

Daniele Schilirò: Il Mediterraneo nella politica Italiana del secondo dopoguerra. *Analisi e Commento, MPRA Paper* No. 67673, 2003. 1–5.

húsz évben 4,4% volt, 450 kikötő és terminál, valamint 400 UNESCO világörökségi helyszín található itt, a globális turizmus egyharmada ide köthető, ezek alapján a régió Atlanti-, majd Csendes-óceánhoz viszonyított marginalizációja a múlté.³

A térség értelmezése és törésvonalai

A kiterjesztett Mediterráneum koncepciójának előfutára Federico Bertorelli 1931-ben megjelent, *Il Mare Nostro* című munkája volt, ami a Vörös-tengert a Délkelet-Földközi-tengernek (*Medierraneo Sud-Orientale*) nevezte.⁴ A kiterjesztett Mediterráneum ma elterjedt koncepciója hivatalosan 1983-ban született meg az akkori Olasz Haditengerészeti Intézetben (*Istituto di Guerra della Marina Militare Italiana*), operatív (műveleti) szempontok alapján.⁵ Az új geopolitikai koncepció megszületéséhez a technológiai fejlődés is hozzájárult: az úgynevezett hajózási törvény (*legge navale*) 1975-ös elfogadása⁶ után az olasz haditengerészetet többéves tervezési ciklusok alapján fejlesztették, ennek következtében lehetővé vált, hogy a haditengerészet operatív területe túlnyúljon a Gibraltár és a Szezei-csatorna által közrefogott térségen.⁷

A nyolcvanas években megalkotott geopolitikai elképzelésben a középkori tengeri köztársaságok (elsősorban Velence) hajózási és kereskedelmi útvonalaitól kezdve az egyesülés utáni Olasz Királyság kapcsolatain át a 19. század végi gyarmatosítási törekvésekig⁸ megjelennek azok az érdekek, amelyek a mai Olaszország területén fekvő egykori államalakulatokat jellemezték. A nyolcvanas évek elején azt a műveleti területet értették kiterjesztett Mediterráneum alatt, amely Olaszország érdekeinek védelme (például kommunikációs vonalak, hajózási útvonalak biztonsága, energiahordozók importja) szempontjából fontos volt. A koncepció azóta képezi a részét az olasz stratégiai gondolkodásnak,⁹ de a térség műveleti értelmezése geopolitikai szempontokkal is kiegészült. Az eredetileg az olasz haditengerészet által megalkotott koncepció szerint a kiterjesztett

³ Ministero degli Affari Esteri: The Italian strategy in the Mediterranean, 2017. 4–5.

⁴ Manuel Moreno Minuto: Gli scenari di riferimento Mediterranei. *Osservatorio per la stabilità e sicurezza del Mediterraneo Allargato*, 2019a. május 19.

⁵ Pier Paolo Ramoino: Non trascuriamo il 'Mediterraneo allargato'. *Rivista Marittima*, 2014. augusztus–szeptember. 42–45.

⁶ Francesco Zampieri: 1975 *la Marina rinasce. La Legge Navale del 1975*. Vicenza, Inedibus 2014. 45–51.

⁷ A Földközi-tenger térségéből való kilépést mutatta – legalább békemissziók keretében –, amikor az olasz haditengerészet a Dél-kínai-tengeren vietnámi menekülteket (*boat people*) mentett saját egységeivel, vagy amikor 1982-ben olasz hadihajókat rendeltek járőrözésre az MFO (*Multinational Force and Observers*) keretében a Tiráni-szorosba.

Pier Paolo Ramoino: LA NATO e il potere marittimo nel Mediterraneo allargato. *Quaderni del Dipartimento di Scienze Politiche, Università Cattolica del Sacro Cuore*, 4. (2012). 75.

⁸ Minuto (2019a) i. m.

⁹ A kétezres évek elején Alessandro Politi a hidegháború utáni világ kereskedelmi folyamatait elemezve, figyelembe véve a Kínai Népköztársaság felemelkedését, megalkotta a Cindoterraneo kifejezést. Ez alatt egy olyan gazdasági és politikai érdekek kivetülését tükröző területet értett, amely a Földközi-tengertől egészen Kínáig és Indiáig nyúlik, ezzel lefedi mindazt az áru-, tőke- és személyforgalmat, amely Kínából, Indiából, a Perzsa-öbölből a Szezei-csatornán keresztül Olaszországba, elsősorban a Gioia Taurói kikötőbe áramlik. Alessandro Politi: Chiamiamolo Cindoterraneo. *Formiche.net*, 2011. március 28.

Mediterráneum térségébe beletartoznak a Földközi-tenger partján levő államok, az ezek tengeri és szárazföldi érdekszféráiba tartozó államok, amelyek gazdasági, politikai, társadalmi stabilitása alapvető fontosságú a part menti államok elsődleges érdekeinek biztosításához. Az olasz haditengerészet ezzel túllépett a nemzetállam határainak védelmén, és a térséget érdekek alapján határozta meg, így azt inkább nagyjából, mintsem konkrét országokra lebontva lehet értelmezni, annak kiterjedése a nemzetközi folyamatok függvényében változhat (bővebben lásd később).¹⁰

Szűkebb értelemben a Földközi-tenger medencéjét értelmezi „mediterrán térségnek” az olasz kül- és biztonságpolitika, a kiterjesztett Mediterráneum azonban ennél bővebb, és minél tágabban értelmezzük, politikailag, kulturálisan, vallásilag egyre kevésbé koherens, egyre több törésvonal által szabdalts terület. A legfrissebb védelmi tervezési dokumentum (*Documento Programmatico Pluriennale*) szerint a kiterjesztett Mediterráneum magába foglalja a Földközi-tengert, kelet felé kiterjed a Fekete-tengerig, a Közel-Keletre, a Szezei-csatornán keresztül a Vörös-tengerig, Afrika szarváig és az Indiai-óceánig, nyugat felé pedig Gibraltáron keresztül a Guineai-öböl. A térségben levő négy tenger (Földközi, Fekete, Vörös, illetve a Perzsa-öböl) és az ezeket összekötő szorosok és csatornák (Gibraltár, Dardanellák, Boszporusz, Szezei-csatorna) egymástól jelentősen különböző történelmi régiókat kötnek össze. A kiterjesztett Mediterráneum térségét jellemző civilizációs, vallási, nyelvi, kulturális, identitásbeli különbségek, valamint a jelentős politikai, gazdasági, társadalmi különbségek egyrészt nehezítik a régióba tartozó államok közötti együttműködést (nincs is az alrégiókon átnyúló, érdemi tevékenységet végző integrációs szervezet), másrészt pedig – a vizsgált ország, Olaszország szempontjából – megnehezítik a térségben az arra vonatkozó egységes stratégia alapján történő érdekérvényesítést. A térség összetettségét és megosztottságát az olasz kormány is felismeri, nem véletlen, hogy Giuseppe Conte miniszterelnök a térséget „geopolitikai paradoxonként” jellemezte¹², de ugyanez a kifejezés jelenik meg a külügyminisztérium 2017-es mediterrán stratégiájában is.¹³

Megvizsgálva a régiókkal, biztonsági komplexumokkal foglalkozó elméleti iskolákat, látható, hogy az a terület, amelyet Olaszország kiterjesztett Mediterráneumként, stratégiai célterületként kezel, nem kezelhető egységként. Példaként kiemelve néhányat a legismertebb elméletek közül, a térség Samuel P. Huntington *A civilizációk összecsapása* című művében foglaltak alapján a nyugati, az ortodox és az iszlám civilizációk törésvonalán fekszik.¹⁴ Amennyiben Barry Buzan – Ole Wæver regionális biztonsági komplexum elmélete¹⁵ alapján vizsgáljuk, látható, hogy több komplexumot magában foglal, azok

¹⁰ A legfontosabb olasz kül- és biztonságpolitikai dokumentumok ennek megfelelően vagy nem definiálják a kiterjesztett Mediterráneum fogalmát, vagy csak annak körülbelüli kiterjedését adják meg.

¹¹ Ministero della Difesa: Documento programmatico per la difesa per il triennio 2019–2021.

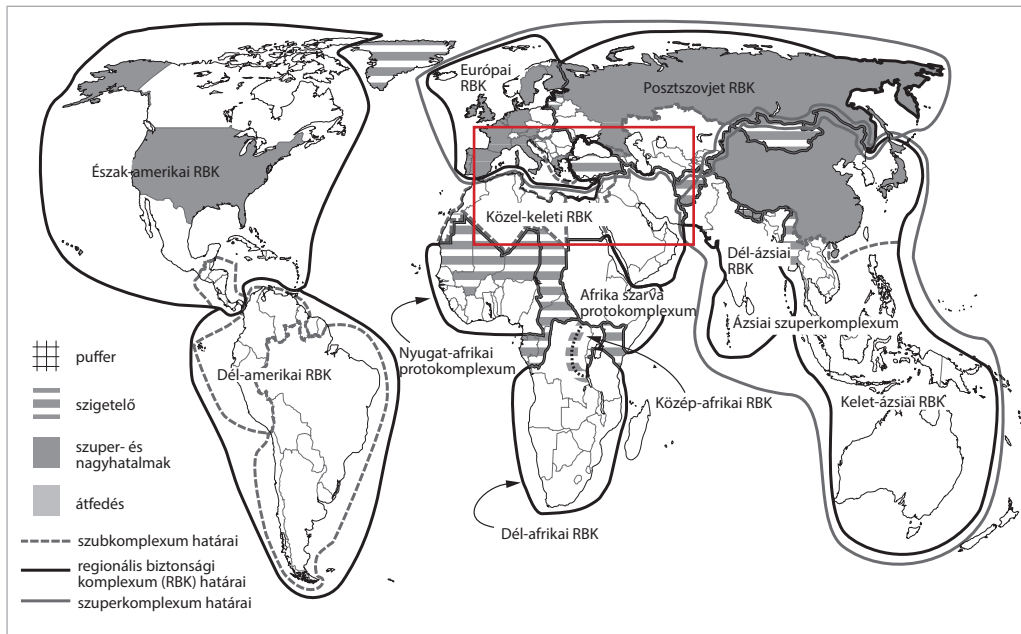
¹² Governo italiano: Intervento del Presidente Conte al Rome MED, 2019.

¹³ Ministero degli Affari Esteri (2017) i. m.

¹⁴ Samuel Huntington: *The clash of civilizations and the remaking of world order*. New York, Simon and Schuster, 1996. 75.

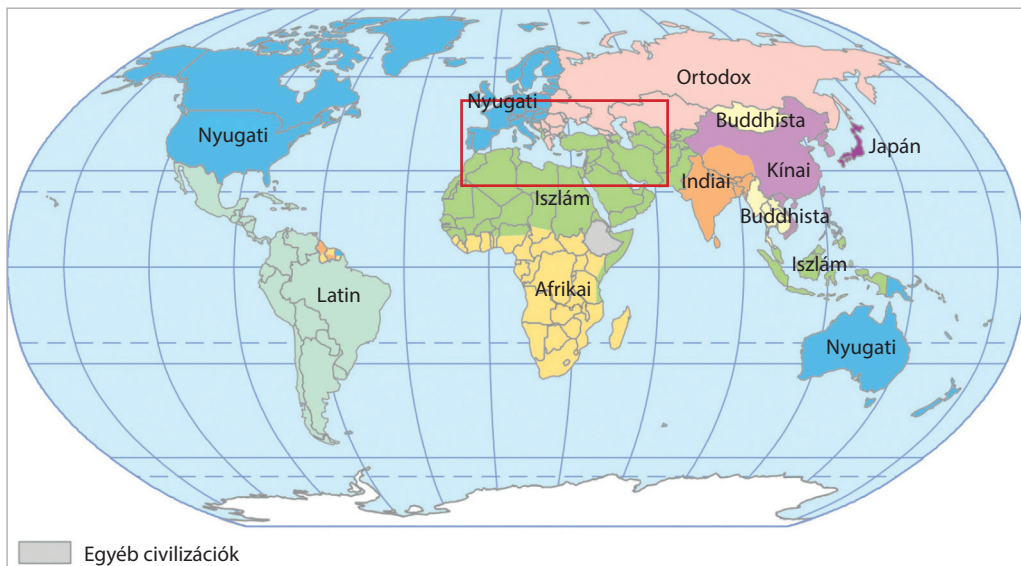
¹⁵ Barry Buzan – Ole Wæver: *Regions and powers*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003. 28.

törésvonalai találhatóak benne, ami különösen kitetté teszi a régió belüli és a régió átnyúló kihívásoknak is, az itt található államok biztonsága nem egymástól függ.

1. ábra: Regionális biztonsági komplexumok a hidegháború után, pirossal jelölve a kiterjesztett Mediterráneum

Forrás: Buzan–Waever (2003) i. m. 28.

2. ábra: Civilizációk Huntington elmélete alapján, bekeretezve a kiterjesztett Mediterráneum

Forrás: Huntington (1996) i. m. 45.

A térség vizsgálatakor figyelembe kell venni a mediterrán térséget jellemző eltérő biztonsági kultúrákat és biztonságérzékelést: a biztonság szempontjából olyan kulcsfontosságú témákat, mint például a migrációt, a tömegpusztító fegyverek elterjedését, a tengeri útvonalak biztonságát, a terrorizmust, vagy a környezetvédelmet a különböző nemzetközi szereplők eltérő természetű és erősségű fenyegetésként érzékelik, ami a térség országai közti együttműködést akadályozó tényező lehet.¹⁶

Észak–dél dimenzióban értelmezve az alábbi megkülönböztetéseket tehetjük a kiterjesztett Mediterráneumon belül: északnyugati Mediterráneum (Olaszország, Franciaország, Spanyolország); északkeleti Mediterráneum (Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Montenegró, Albánia, Görögország, Bulgária, Törökország); orosz-kaukázusi régió, amely magába foglalja az eurázsiai periféria délkeleti részét (Ukrajna, Grúzia, Örményország, közép-ázsiai volt szovjet tagköztársaságok, Afganisztán). A térség déli része nagyjából megfeleltethető a Nagyobb Közel-Keletnek (*Greater Middle East*),¹⁷ az alábbi alrégiókra osztva: észak-afrikai Mediterráneum (Marokkó, Algéria, Tunézia, Líbia, Egyiptom); Afrika szarva (Szudán, Eritrea, Etiópia, Szomália); közel-keleti Mediterráneum (Izrael, Palesztin Hatóság, Libanon, Jordánia, Szíria, Irak, Irán, Arab-félsziget államai).¹⁸ Amennyiben azonban elfogadjuk az eredeti, érdekalapú megközelítést, értékelésem szerint Olaszország szempontjából a kiterjesztett Mediterráneumot tovább lehet tágítani azokkal az államokkal, amelyek a főként Líbiából Olaszországba irányuló illegális migráció szempontjából kiemelt szerepet játszanak (Niger, Csád, Mali, Mauritánia, Nigéria [a 3. ábrán világosabb színnel jelölve]), sőt, a szubszaharai országokkal is, amelyeket egy kiterjedt sivatag választ el a Földközi-tenger medencéjétől.

Ez a felfogás tükröződik az olasz külpolitikában is: amennyiben Róma a migráció kapcsán értelmezi a mediterrán térségét, az Olaszországba érkező migránsok kiindulási és tranzitországi jelentik a „Mediterráneumot”, kizárva ezzel a fogalomból Törökországot és a Nagyobb Közel-Kelet államait, belefoglalva azonban a Száhel országait.¹⁹

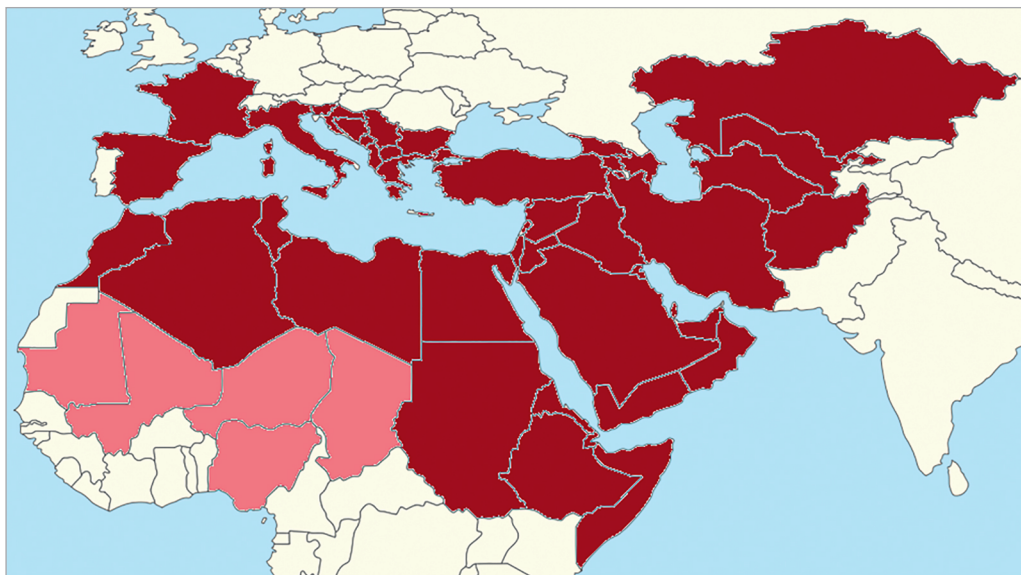
¹⁶ Fulvio Attinà: Mediterranean Security Revisited. *Democracy and Security*, 9. (2013), 1–2. 120–136.

¹⁷ A területet egyes művek tágabb Közel-Keletnek (*Broader Middle East*) nevezik, ez kiterjedés szempontjából nagyjából megegyezik a Nagyobb Közel-Kelettel. A Nagyobb Közel-Kelet elképzelésének megszületése íj. George Bushhoz kötődik, ez a hivatalos amerikai külpolitikai álláspontban Tágabb Közel-Keletre módosult, ez a változás azonban nem kizárólagos, mindkét kifejezés a közhasználat részét képezi, valamint a tudományos szférát is a kifejezések vegyes használata jellemzi. Annak korábbi megszületése miatt a tanulmány során a Nagyobb Közel-Kelet kifejezést használok. Dona J Stewart: The Greater Middle East and reform in the Bush administration’s ideological imagination. *Geographical Review*, 95. (2005), 3. 400–424.

Aylin Güney – Fulya Gökcän: The ‘Greater Middle East’ as a ‘modern’ geopolitical imagination in American foreign policy. *Geopolitics*, 15. (2010), 1. 22–38.

¹⁸ Roberta Ferrari: Il „Mediterraneo Allargato”: lo scenario attuale e le prospettive possibili. *Osservatorio di Economia e Finanza*, 2014.

¹⁹ Silvia Colombo – Anja Palm: *Italy in the Mediterranean: priorities and perspectives of a European middle power*. Foundation for European Progressive Studies, 2019. 5.

3. ábra: A kiterjesztett Mediterráneum térsége (körülbelüli meghatározás)

Forrás: a szerző saját szerkesztése

A kiterjesztett Mediterráneum három szubrégióra osztható: euro-mediterrán (a 2010-es évek elejéig ez volt a legstabilabb rész, amelyet a három közül leginkább jellemzett az ottani államok kooperációja), a déli- és a kaukázusi-kaspi, ahol a legsúlyosabb válságok voltak.²⁰ E szubrégiók közül az euro-mediterrán térség az, amely gyakorlatilag az összes olasz kül- és biztonságpolitikai, stratégiaiaként értelmezhető dokumentumban prioritásként jelenik meg. Bár pontos definíció erről a szubrégióról sem található, a Földközi-tenger partján fekvő államokként értelmezendő. A 2010-es évek eleje óta ezt az alrégiót is folyamatos konfliktusok jellemzik, közvetlenül érintve Olaszország biztonságát. A Földközi-tenger déli partján szinte koncentráltan jelennek meg a 20. és a 21. századi biztonsági kihívások (például erőforrásokért folytatott konfliktusok, gyenge államiság okozta konfliktusok, nem állami szereplők térnyerése, iszlám radikalizáció, terrorizmus, ember-, fegyver-, drogcsempészet, klímaváltozás, népességnövekedés és ezek miatti tömeges migráció).

A globalizáció megjelenésével háttérbe szorult a térség földrajzi elhatárolása, amely alapján addig nagyjából kiszámíthatóan meg lehetett határozni, hogy mely szereplők tudják befolyásolni a térséget. A globalizált világban tematikusan változhat a kiterjesztett Mediterráneumra hatást gyakorló szereplők köre: a migráció témája mellett példaként említhető, hogy az orosz flotta számára a Földközi-tenger keleti medencéje olyan területet jelent, ahova a korlátozott képességű haditengerészeti kapacitását ki tudja vetíteni

²⁰ Valeria Di Cecco: Un “grande Medio Oriente” o un “Mediterraneo allargato”. *Panorama Internazionale*, 2. (2004). 30–35.

mindaddig, amíg az arktiszi és balti régiók történései miatt nem változnak a prioritások.²¹ Más-más szereplők jelentőségét kell kiemelni, ha példának okáért a tengeri hajózási biztonság, a vízkészletekhez való hozzáférés, a klímaváltozás, vagy a szűkös erőforrásokhoz való hozzáférés területét vizsgáljuk. Ezek egymástól jelentősen eltérő államközi kapcsolatokat foglalnak magukba, így a földrajzi és érdekalapú, esetünkben Olaszország-központú kiterjesztett Mediterráneum koncepció alkalmazása korlátozó lehet. Mindezek következtében egyes kutatók szerint indokoltá válhat a globalizált Mediterráneum kifejezésének használata, amelynek kiterjedése az éppen vizsgált téma alapján változhat,²² ez a kifejezés azonban mind ez idáig az olasz stratégiai dokumentumokban nem jelent meg.

A kiterjesztett Mediterráneum jelentősége Olaszország számára

Olaszország MENA-térsséggel bonyolított kereskedelme 2019-ben elérte a 73,64 milliárd eurót, ez 2001-hez képest több mint 70%-os növekedést jelent. A tengeri kereskedelem fontosságát növeli a gazdaságilag elmaradottabb déli országrész fejlődéséhez való hozzájárulása. Amellett, hogy a nemzeti tengeri kereskedelem körülbelül fele a *Mezzogiorno* kikötőin keresztül folyik, a déli tartományok vállalkozásai kereskedelmi forgalmuk körülbelül 63%-át tengeren keresztül bonyolítják, mintegy 53 milliárd euró értékben. Mind a három nagy nemzetközi hajózási szövetség (2M, Ocean Alliance, The Alliance) hajói használják a dél-olaszországi kikötőket, amelyek így 2,5 milliárd euróval járulnak hozzá a Dél gazdaságához, míg a teljes olasz gazdaságra gyakorolt pozitív hatásuk körülbelül 5,4 milliárd euró.²³

Az elmúlt 20 évben a mediterrán térségben jelentősen, körülbelül 500%-kal nőtt a konténerforgalom, köszönhetően részben a Szuezi-csatorna bővítésének, illetve a kínai terjeszkedésnek az OBOR kezdeményezésén keresztül, így az itt található kikötők forgalma is többszörösére emelkedett. A mediterrán térség 2008-ról 2018-ra 36%-ról 41%-ra növelte a tengeri világkereskedelemben való részesedését. A Földközi-tenger déli partján található kikötők versenyképességi hátrányukat csökkentették az északi parti kikötőkhöz képest. A rövid távú tengeri szállítás terén a Mediterráneum térségében Olaszország továbbra is vezető szerepet játszik. Az olasz export-import körülbelül egyharmada a tengeren keresztül realizálódik, mennyiségileg (tonnában értelmelve) a teljes forgalom 69%-a, értéke eléri a 254 milliárd eurót.²⁴ A rövid távú tengeri szállítás terén az EU tagállamai közül – millió tonnában mérve – az elmúlt évtizedben Olaszország szállította a legtöbbet, 2018-ban ez az unió teljes teljesítményének 15%-a volt. Az EU

²¹ Richard Connolly: Fundamentals of the state policy of the Russian Federation in the field of naval activities for the period until 2030. NATO Defense College, 2019.

²² Manuel Moreno Minuto: Verso un Mediterraneo globalizzato? *Osservatorio per la stabilità e sicurezza del Mediterraneo Allargato*, 2019b. május 20.

²³ SRM Maritime Economy: Italian maritime economy: China, energy corridors, ports and new routes: geomaps of a changing Mediterranean. Presentation of the 5th Annual Report (2018. június 5.)

²⁴ Alessandro Panaro: *Analysis of the Italian Maritime Economy*. SRM Maritime Economy, 2019.

rövid távú tengeri kereskedelmének 31%-át a mediterrán térség kikötőivel bonyolította le, ezen belül a vezető szerepet Olaszország tölti be, a mediterrán térséggel folytatott uniós összkereskedelem 36%-ával.²⁵

Az energetika kérdése szintén meghatározó a mediterrán térség politikai és gazdasági kapcsolataiban, jelentősen hozzájárul a régió biztonsági folyamainak alakulásához is. Egyrészt a Földközi-tenger medencéje csomóponti szerepet tölt be a Perzsa-öbölből, Oroszországból és a Kaszpi-tenger térségéből az európai, amerikai és ázsiai piacokra érkező (cseppfolyós) földgáz- és kőolajtranzit szempontjából, másrészt a terület stratégiai fontosságú az észak-afrikai kőolaj- és földgáz-kitermelő országok és a dél-európai fogyasztók közötti, régióon belüli kereskedelem szempontjából.²⁶ A *Jelentés 2020 – a külpolitika választásai* című külpolitikai stratégiában célként jelent meg, hogy Olaszországnak földrajzi pozícióját kihasználva a mediterrán térségből Európába érkező gáz fő elosztópontjává kell válnia.²⁷ A „mediterrán hub” szerep betöltése érdekében Olaszország számára kiemelt fontosságú a mediterrán térség keleti részében az Izraelt, Ciprust, Libanont és Szíriát magába foglaló Levantei-medencében található jelentős gázkészletek kitermelése, az egyiptomi Zohr földgázmező²⁸ kiaknázása, valamint a Török Áramlat megépítése, hiszen így a mediterrán folyosó földgázforgalma megnőne, valamint Olaszország is saját gázellátásának akár ¾-ét a Mediterráneumból tudná biztosítani.²⁹

Olaszország különösen kitett a térségben bekövetkező változásoknak, hiszen a földgázimport 42,9%-a érkezik a kiterjesztett Mediterráneum országaiból, míg a kőolaj esetében ez az arány körülbelül 51% volt 2018-ban (54,7%, ha Nigériát is térségbeliként értelmesszük).³⁰

A térség megjelenése a főbb kül- és biztonságpolitikai dokumentumokban

Mind a globalizált Mediterráneum, mind a Cindoterráneum elképzelése kisebb körben ismert, azonban a stratégiaalkotás szintjén a kiterjesztett Mediterráneum koncepcióját egyik sem tudja háttérbe szorítani. A mediterrán térség mint stratégiai irány, visszatérő jelleggel prioritásként szerepel a külpolitikai, a biztonság- és védelempolitikai, valamint a nemzetbiztonsági, stratégiai jellegű dokumentumokban.

2008-ban készült el a nem hivatalos külpolitikai stratégiaként is felfogható *2020 – a külpolitika választásai (Rapporto 2020 – Le scelte di politica estera)* című dokumentum,

²⁵ EUROSTAT: Maritime transport statistics – short sea shipping of goods, 2020.

²⁶ Nicolò Sartori: Il Mediterraneo e la sicurezza energetica. In Alessandro Marrone – Michele Nones (szerk.): *La sicurezza nel Mediterraneo e l'Italia*. Quaderni IAI, 2015. 53.

²⁷ Marta Dassú – Maurizio Massari (szerk.): „*Rapporto 2020 – Le scelte di politica estera. Unità di analisi e di programmazione*”. Ministero degli Affari Esteri, 2008. 72.

²⁸ Ezt 2015-ben az ENI fedezte fel, a kitermelést a Rosneft és a BP-vel közösen végzi. Forrás: Ministero degli Affari Esteri (2017) i. m.

²⁹ Ministero degli Affari Esteri (2017) i. m. 38–39.

³⁰ Ministero dello Sviluppo Economico: Analisi e statistiche energetiche a minerarie – Gas naturale, importazioni; Ministero dello Sviluppo Economico: Analisi e statistiche energetiche a minerarie – Situazione energetica; Unione Petrolifera: Pubblicazioni.

amelyben az atlantizmus és europaizmus mint hagyományos külpolitikai irányok³¹ mellett a mediterránizmus mint stratégiai külpolitikai irány, egy olyan térséget jelöl, ahol Olaszországnak önálló fellépésre való képességet kell kialakítania, hiszen ez az a terület, ahonnan a legnagyobb kihívások érik az országot az energiabiztonság, a terrorizmus elleni harc, és az illegális bevándorlás terén.³² A dokumentum leszögezi, hogy a mélyen megosztott, válságokkal teli régió kezelése olyan integrált stratégiát igényel, amely figyelembe veszi a különböző alrégiók sajátosságait. E dokumentum szerint Olaszország elsődleges érdeke a térségben az, hogy meghaladja az Európai Unió által szorgalmazott *economy first* elképzelést, és az Egyesült Államok által képviselt *security first* elképzelést, és ezt a kettőt kombinálva érjen el eredményt. Így a kiterjesztett Mediterráneumra vonatkozó stratégiának az alábbi pilléreken kell alapulnia:

- a biztonság hatalmi egyensúlyi mixen keresztül történő megközelítése, kölcsönös garanciákkal, nemzetközi kötelezettségvállalással, fegyverzetleszerelési lépésekkel;
- az izraeli–palesztin konfliktus rendezése a két államformula használatával, Izrael és az arab országok közti kapcsolat rendezése;
- a jó kormányzás és a jogállamiság kritériumainak hangsúlyozása, fokozatos átmenet a demokratikus berendezkedés irányába (az Öböl menti államok esetében is);
- regionális gazdasági együttműködés fokozása.³³

A legutolsó, 2015-ös Védelmi fehér könyv (*Libro Bianco della Difesa*) az alábbi kihívásokat említi az euro-mediterrán térség kapcsán: szervezett bűnözés; polgárháborúk; terrorizmus; országokon átívelő felkelések, illegális migráció; energiafüggőség. Ugyan ezen dokumentum alapján a prioritást élvező területek:

- Mashreq (államon belüli konfliktusok, transznacionális gazdasági, politikai, szociális és vallási kihívások);
- Száhel (szegénység, vallási és törzsi konfliktusok, gyenge államiség, tömeges migráció, terrorista csoportokhoz való csatlakozás, tiltott kereskedelem);
- Afrika szarva (fontos kereskedelmi útvonal, politikai és társadalmi instabilitás, kalózkodás, migráció, terrorizmus terjedése);
- Perzsa-öböl (energiahordozókkal való kereskedelem).³⁴

³¹ Az olasz külpolitika a II. világháború után fokozatosan három kör köré épült fel: atlantizmus, europaizmus és mediterránizmus, amelyek közt a gyorsan változó kormányok igyekeztek egyensúlyt teremteni a hidegháború alatt, de ez a háromirányú külpolitikai keret az új világrendben is fennmaradt, a hangsúlyok az aktuális kormánykoalíciótól függtek. Lásd Molnár Anna: Olaszország biztonsági kihívásai és stratégiai irányai. *Felderítő Szemle*, 17. (2018), 3. 91–111; Vittorio Emanuele Parsi: Italy's foreign policy game: Moving without the ball. In Maurizio Carbone – Simona Piattoni (szerk.): *Italian politics: governing under constraint*. 118–134. New York, Berghahn, 2016. Osvaldo Croci: All quiet on the Western front: Italy and transatlantic relations. In Ludovica Marchi – Richard Whitman – Geoffrey Edwards (szerk.): *Italy's foreign policy in the twenty-first century: A contested nature?* 43–64. London, Routledge, 2015.

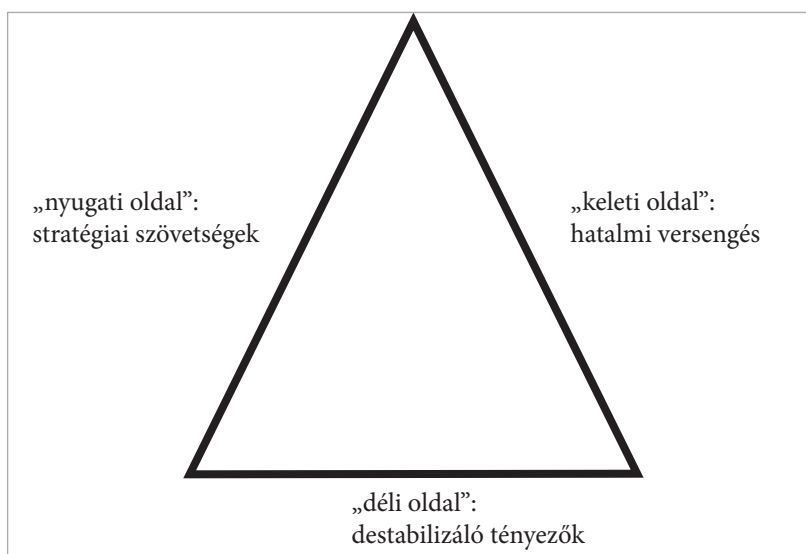
³² Dassù–Massari (2008) i. m. 5–6.

³³ Dassù–Massari (2008) i. m. 61–63.

³⁴ Ministero della Difesa: *Libro Bianco della Difesa per la sicurezza internazionale e la difesa*. 2015. 27–32.

A prioritásként kezelt területeken az olasz biztonságpolitika stratégiai szinten megfogalmazott célja az, hogy unilaterális lépések meghozatalára is képes legyen³⁵ – a haderő képességeit is ez alapján kell fejleszteni –, és ne kelljen harmadik országtól függenie az olasz lépéseknek.³⁶ Olaszország – földrajzi pozíciójából is fakadó – biztonsági érdeke a tengeri hajózási útvonalak szabadságának biztosítása, a Földközi-tenger déli és keleti régiójának stabilizálása, az energiaellátás biztosítása, az illegális migráció kontroll alatt tartása, és az Egyesült Államok általi védelem megőrzése más nagyhatalmak fenyegetése ellen.³⁷

A vezérkari főnök által évente jegyzett, legfrissebb, 2020-as stratégiai koncepció (*il Concetto Strategico del Capo di Stato Maggiore della Difesa*) a biztonsági környezet értékelésekor földrajzilag csak a mediterrán térséggel foglalkozik, az itt jelentkező lehetőségeket és kihívásokat pedig az alábbi háromszögben ábrázolja (4. ábra).

4. ábra: A mediterrán térség jelentette biztonsági környezet

Forrás: a szerző saját szerkesztése a Ministero della Difesa: Il concetto strategico del capo di stato maggiore della difesa alapján

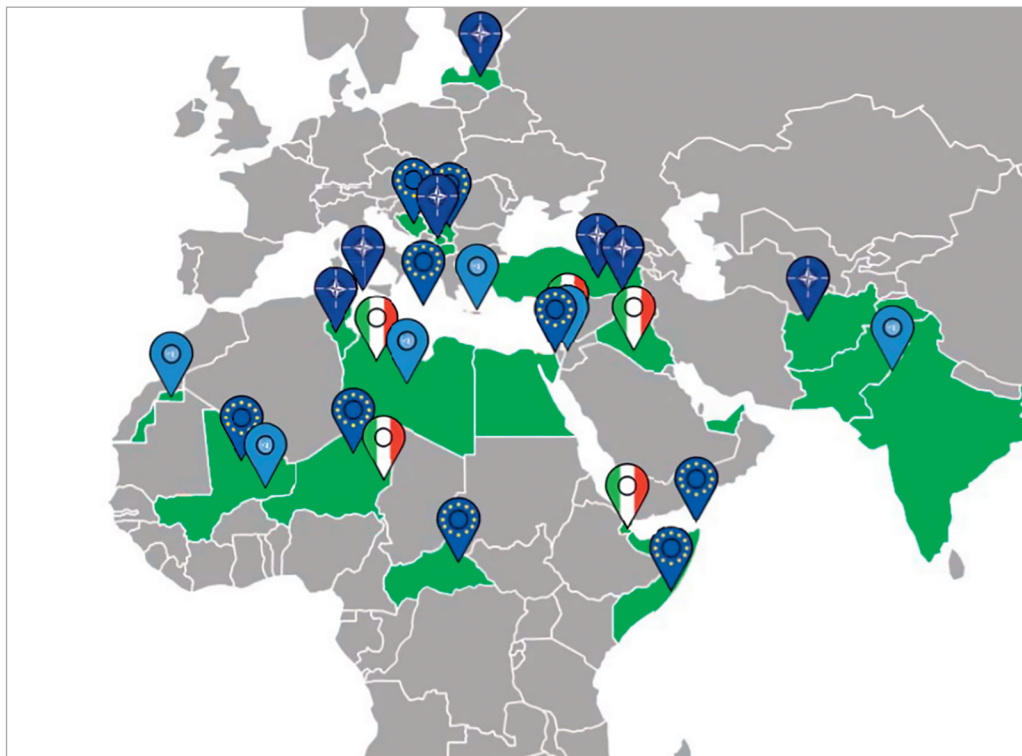
A háromszög „keleti oldalára” a hatalmi versengést helyezi, külön kiemelve Oroszországot, Kínát és a Perzsa-öböl felemelkedő regionális hatalmait. A „déli oldalon” – azaz az afrikai kontinensen – találhatók a destabilizáló tényezők, mint például a nemzetközi terrorizmus, állami gyengeség, csempészet, amely közvetlen hatást gyakorolnak az olasz nemzeti biztonság mellett Európa biztonságára is. Hosszabb távon a klímaváltozás,

³⁵ Ilyen unilaterális lépésnek tekinthetjük Olaszország 1997-es albániai fellépését az Alba Művelet (*Operazione Alba*) keretében, amelynek célja Albánia stabilizálása és az egyre nagyobb méreteket öltő migráció megfékezése volt.

³⁶ Ministero della Difesa (2015) i. m. 12–15.

³⁷ Paul Taylor: Molto agitato. Italy and Mediterranean security. *Friends of Europe*, 2019. 13.

a népességrobbanás és a külső szereplők versengése jelent kihívást. A dokumentum külön kiemeli Afrika növekvő szerepét Olaszország szempontjából, az afrikai fejlődési potenciál, valamint az ott található energia- és egyéb erőforrások kapcsán, amelyek más külső szereplők befolyásszerzési törekvéseit is előrevetítik (így Róma riválisai lesznek). A háromszög „nyugati oldalán” található azok a stratégiai minősített szövetségek (NATO, EU), amelyeket gazdaságilag, katonailag és kulturálisan is fenn kell tartani.³⁸

5. ábra: Az olasz haderő nemzetközi szerepvállalása 2019-ben³⁹

Forrás: Ministero della Difesa: Documento programmatico pluriennale per il triennio 2019–2021. 2019. 21–22.

Róma számára a kiterjesztett Mediterráneum egy olyan stratégiai minősített terület, ahol az ország stratégiai és/vagy létfontosságú érdekeinek védelme érdekében önálló politikai/diplomáciai/katonai fellépésre is képesnek kell lennie, haderejének olyan képességekkel kell rendelkeznie, hogy akár többnemzeti, koalíciós erők vezetését is fel tudja vállalni. Ha megvizsgáljuk, hogy az olasz haderő mely országokban van jelen, látható, hogy a nemzetközi (EU, NATO, ENSZ) missziók döntő többsége és a bilaterális missziók mindegyike a kiterjesztett Mediterráneum térségében fut. Az Afrikában, kiemelten

³⁸ Ministero della Difesa (2020) i. m.

³⁹ A kézirat lezárásakor a 2020–2022-re vonatkozó hároméves terv még nem volt nyilvános.

a Száhelben, futó műveletekre fordított költségek és a műveletek számának növekedése⁴⁰ jelzi a migráció témájának a kül- és biztonságpolitikában betöltött jelentőségét. Kiemelendő a védelmi kapacitásépítést (*Defence Capacity Building*) és a biztonsági erők támogatását (*Security Force Assistance*) célzó műveletek elterjedése a kontinensen (például Szomália, Niger, Líbia, Mali, Dzsubuti).⁴¹

Az Észak-Afrikában és a Száhelben működő katonai és civil missziókban való részvétel mellett Olaszország mediterrán politikája két „pillérre” osztható. A térségben való olasz szerepvállalás egyrészt a kereskedelmi, energetikai és biztonsági együttműködés szempontjából kulcsfontosságú országokkal való kapcsolat megerősítésére épül, itt egyértelműen megmutatkozik a gazdasági kapcsolatok politikai és/vagy ideológiai megfontolásokhoz képest való elsőbbsége. Másrészt – egyre növekvő mértékben – a délméditerrán országokkal való kapcsolatban a migráció kérdésének kezelése vált az olasz külpolitika meghatározó elemévé,⁴² ennek már fontos belpolitikai következményei is lettek (lásd például a 2018-as parlamenti választások eredményeit).

A gyengülő transzatlanti (és főleg amerikai) szerepvállalás és az uniós lendület hiánya miatt Olaszország rendszerint a bilaterális kapcsolatok erősítésére és az ezen keresztül történő érdekérvényesítésre támaszkodik, ennek kiemelkedő példája Líbia, amely a térség olasz szempontból legfontosabb állama.

Olaszországot tehát a Nyugat-Balkántól kezdve a Földközi-tenger déli partjáig, a kiterjesztett Mediterráneumba tartozó, instabil régiók veszik körül. Mivel önerővel nem képes befolyásolni e régiók történéseit, két stratégiát alkalmaz, amelyek hozzájárulhatnak középhatalmi érdekérvényesítéséhez: történelmileg aszimmetrikus szövetségekre támaszkodik, amelyek keretében az erősebb partner biztosítja a „közös biztonsági érdekek” védelmét, vagy pedig a nemzetközi szervezetekben való aktív részvételen keresztül igyekszik elérni a céljait.⁴³

Bár Olaszország számára – középhatalomként⁴⁴ – a nemzetközi érdekérvényesítés egyik fő színterét a nemzetközi szervezetek jelentik, a Mediterráneum esetében ez akadályokba ütközik. A „Nyugat”, mint geopolitikai entitás a Mediterrán térséget illetően a hidegháború alatt sem volt egységes, ez már akkor egy olyan régió volt, ahol a bipoláris logika csak korlátozottan érvényesült. Ez megmutatkozott többek között a szuezi válság

⁴⁰ Camera dei Deputati: Autorizzazione e proroga missioni internazionali 2018 (DOC CCL n. 3 e DOC CCL bis 1).

Alessandro Marrone – Michele Nones: *Le forze italiane in missione all'estero: trend e rischi*. Istituto Affari Internazionali, Documenti IAI, 2020.

⁴¹ Marrone–Nones (2020) i. m. 4.

⁴² Andrea Dessì – Francesco Olmastroni: Foreign posture in comparative perspective: a quantitative and qualitative appraisal of Italian foreign and defence policy during the Renzi Government. *Contemporary Italian Politics*, 9. (2017), 2. 201–218.

⁴³ Alessandro Colombo – Ettore Greco (szerk.): *La politica estera dell'Italia. Edizione 2012*. Bologna, Il Mulino, 2012; Massimo De Leonardis (szerk.): *Il Mediterraneo nella politica estera italiana del secondo dopoguerra*. Bologna, Il Mulino, 2003; Antonio Varsori: *L'Italia nelle relazioni internazionali dal 1943 al 1992*. Roma–Bari, Laterza, 1998.

⁴⁴ Az olasz középhatalmiság jellemzőiről bővebben Takács Lili – Molnár Anna: Italy: an aspiring Mediterranean middle power wavering between bilateralism and multilateralism. *Estudos Internacionais: revista de relações internacionais da PUC Minas*, 8. (2020a), 2. 47–69.

alatt, amikor Franciaország és Nagy-Britannia szembekerült az Egyesült Államokkal, vagy a jom kippuri háború alatt, amikor a NATO-tagállamok közül csak Portugália engedte légtere felett átrepülni az amerikai repülőgépeket.⁴⁵

A mediterrán térség biztonsági szempontból a hidegháború után jelent meg a nemzetközi agendán. A különböző nemzetközi szervezetek külön-külön indítottak párbeszédet a mediterrán térség országaival. A posztbipoláris világ európai biztonsági helyzetéhez igazodni próbáló európai biztonsági struktúrák, beleértve a NATO-t is, elkezdtek a mediterrán térség potenciális instabilitásának teljes Európára gyakorolt hatásaival foglalkozni. Ezek a nemzetközi biztonsági szervezetek európai biztonság szempontjából két válságövet (*arcs of crisis*) azonosítottak: az egyiket Kelet-Európában, a másikat a mediterrán térségben, jelentős különbség azonban köztük, hogy míg Kelet-Európa instabilitását a *belső* biztonságuk szempontjából tekintették fenyegetésnek, a mediterrán térség jelentette potenciális fenyegetés a *külső* biztonságra vonatkozott.⁴⁶ A földrajzi okok mellett egyéb jelenségek is hozzájárulnak a „mi” és „ők” meghatározás fennmaradásához (például demokratikus vs. autoriter berendezkedés, gazdasági fejlődés vs. fejlődésben való lemaradás, vallás szerepe stb.), ráadásul ezek a tényezők végigkísérték az európai integráció során megszülető európai önmeghatározás kialakulását, és közvetett formában az uniós alapidokumentumokban is megjelennek.⁴⁷

Az Európai Unió északi és keleti tagállamai – Németországgal az élen – az unió politikai figyelmét inkább Kelet-Európára és Oroszországra igyekeznek irányítani, erősítve ezzel azt a képet, hogy a Mediterráneum „csupán” az EU déli határa. A NATO – az Egyesült Államok befolyásának következtében – inkább a nagy Közel-Kelet koncepciója alapján a Földközi-tengert a Csendes- és az Indiai-óceán közti csatornaként kezeli, ami a jelentős olajtartalékokat rejtő Perzsa-öböl farvize, ahol nagyobb létszámú amerikai kontingens állomásozik.⁴⁸ A „Nyugat” két legfontosabb nemzetközi szervezete külön-külön programokkal és projektekkel próbálnak együttműködni a kiterjesztett Mediterráneumba tartozó országokkal, átütő siker nélkül.

A kihívások kezelése

A II. világháború utáni körülbelül ötven évben a mahani értelemben vett tengeri hatalmat az Egyesült Államok jelentette a Földközi-tenger térségében. Az Egyesült Álla-

⁴⁵ Massimo De Leonardis: Introduzione: l'Occidente, la primavera araba e le relazioni internazionali nel Mediterraneo Allargato. *I Quaderni del Dipartimento di Scienze Politiche dell'Università Cattolica del Sacro Cuore*, (2012), 4 13.

⁴⁶ Ronald D. Asmus – Ian O. Lesser – F. Stephen Larrabee: Mediterranean security: new challenges, new tasks. *NATO Review*, 1996. május. 25–31.

⁴⁷ Iver B. Neumann – Jennifer M. Welsh: The other in European self-definition: an addendum to the literature on international society. *Review of International Studies*, 17. (1991), 4. 327–348.

⁴⁸ Matteo Marconi: Ricostituire la coesione e la centralità mediterranea: il tentativo italiano per un Mediterraneo Allargato. In Luís Pinto Moita – Luís Valença (szerk.): *Espaços económicos e espaços de segurança*. Lisszabon, Observare, 2017. 259–276.

mok jelenléte⁴⁹ évtizedeken át többé-kevésbé stabilizálta a térséget, az Arab-félszigeten és az Észak-Afrikában található energiaforrások jelentőségének csökkenése, valamint a demokráciaexport-központú külpolitika sikertelensége azonban Washington politikai, diplomáciai, katonai visszavonulását hozta magával.⁵⁰ 2012-től kezdve, a *pivot to Asia* elv megjelenésével az USA kisebb hangsúlyt helyez a Mediterráneum térségére,⁵¹ ez az USA külpolitikájához igazodó Olaszország regionális befolyására is hatással van,⁵² hiszen az USA jelentette támogatást Róma autonóm stratégia, valamint a többi EU-tagállammal való regionális szintű koordináció hiányában nem tudja pótolni.

Az elmúlt években a kiterjesztett Mediterráneum térségében olyan mély változások mennek végbe, amelyek már nem tekinthetők ideiglenes erőviszony-átalakulásnak, sokkal inkább strukturális mélységűek, és tükrözik a globális politikai erőviszonyok átalakulását is. A különböző alrégiók közötti összekapcsolódások gazdasági és biztonsági szempontból is fokozódtak, ezzel párhuzamosan azonban növekedett a megosztottság és a gazdasági, politikai polarizáció is. A gazdasági, politikai, identitásbeli és kulturális különbségek egymást erősítik. Változóban van a nagyhatalmak térségben betöltött szerepe, új szereplők jelennek meg (például Kína, India), illetve korábbi befolyásos aktorok (Oroszország, Törökország) lépnek fel újra itt. A kiterjesztett Mediterráneum multipoláris régióvá vált, ahol a hatalmi központok, és az egymással vetélkedő politikai agendák száma megnőtt. Éppen ezért a térség meghatározó erejeként fellépni kívánó Olaszországnak kiemelt figyelemmel kell követnie a térség változásait, trendjeit, és saját érdekeit, az ezek érvényesítéséhez szükséges erőket és eszközöket ennek fényében kell meghatározni. A Mediterráneumot egyre jobban befolyásolják külső erők, amelyek a levantei övezetből, Eurázsia perifériájáról, Afrikából és a Fekete-tenger térségéből indulnak ki, ennek következtében a mediterrán térség biztonsága globalizálódott.⁵³ Ezen folyamatok és változások kezelése is államokon átívelő összefogást igényel, ez összeilleszthető Olaszország középhatalom-értelmezésével. Róma mediterrán középhatalomként definiálja önmagát, és bár a középhatalom mikéntjéről nincs egyetértés az akadémiai szférában, olasz értelmezés szerint az ország korlátozott természeti és katonai erőforrásokkal rendelkező középhatalom, amely külpolitikai céljait a nemzetközi szervezetekre gyakorolt befolyásának növelésén és a nagyhatalmakkal való bilaterális kapcsolatokon keresztül

⁴⁹ Az Egyesült Államok térségbeli jelenléte kapcsán fontos kiemelni, hogy Washington a térséget az olasz Mediterraneo Allargato koncepciójától eltérően értelmezi. Az amerikai külpolitikai gondolkodást leginkább az ifj. George Bush alatt megjelenő új koncepció, a Nagyobb Közel-Kelet (*the Greater Middle East*) hatja át. A két elképzelés közti fő különbség az, hogy a kiterjesztett Mediterráneum a Földközi-tenger központi szerepére koncentrál mint a térség kohéziójának forrása. A Greater Middle East elképzelésében ezzel szemben a Földközi-tengert mint Európát és a Közel-Keletet, Észak-Afrikát elválasztó törésvonal szerepel, így ez egy „belső” tenger, amelynek az óceánok közti átjárhatóság biztosítása a fő szerepe.

Stewart (2005) i. m. és Marconi (2017) i. m. 267.

⁵⁰ Marconi (2017) i. m. 274.

⁵¹ Janine Davidson: The U.S. “Pivot to Asia”. *American Journal of Chinese Studies*, 21. (2014), special issue. 77–82.

⁵² Daniele Schilirò: Italy and the enlarged Mediterranean: problems and perspectives. *MPRA Paper* No. 69050, 2007.

⁵³ Ian O. Lesser: *The United States and the future of Mediterranean security: Reflections from the German Marshall Fund's Mediterranean Strategy Group*. German Marshall Fund of the United States, 2015.

tudja elérni.⁵⁴ Ez a kooperatív magatartás a kiterjesztett Mediterráneumban megjelenő kihívások kezeléséhez is szükséges, hiszen, ahogy a fentiekből is látszik, az a térség, amelyet Róma stratégiai fontosságúnak minősít, nem tekinthető egységesnek, ezért olyan mértékű differenciált megközelítést igényel, amelyre a korlátozott erőforrásokkal és belső problémákkal küzdő Olaszország önmagában nem képes.

Ezek érdekében Róma az euroatlanti intézményeken belüli aktív részvétellel próbál fellépni, mégis a szűk értelemben vett belső körbe nem tudott bekerülni, ehhez azonban olyan belső tényezők is hozzájárulnak (belpolitikai instabilitás, visszatérő gazdasági problémák), amelyeken Olaszország évtizedek óta nem tud átlendülni.

Konklúzió

A kiterjesztett Mediterráneum térsége a nyolcvanas évektől kezdve része az olasz kül- és biztonságpolitikai gondolkodásnak, az olasz haderő nemzetközi szerepvállalása egyértelműen erre a régióra koncentrálódik, a nemzetközi missziók többsége és az összes bilaterális misszió itt működik. A térség számos szempontból (politikailag, gazdaságilag, vallásilag, kulturálisan stb.) megosztott, ezek a törésvonalak annyira mélyek és összetettek, hogy Olaszország egyedül nem lehet képes a teljes kiterjesztett Mediterráneumon belül vezető szerepet játszani. A térség kapcsán megjelent „geopolitika paradoxon” kifejezés az ott végbemenő, ellentétes folyamatokra utal: a változatos törésvonalak mentén történő széttöredezés a globalizálódás miatti kölcsönös összekapcsolódással párhuzamosan folyik. Egyrésztől megfigyelhetők a regionális, illetve régió kívüli szereplők részvételével zajló fegyveres konfliktusok, verseny a regionális hegemon pozícióért, ideológiai és szektáriánus konfliktusok, másrésztől azonban a kiterjesztett Mediterráneum régiója az Európa, Ázsia és Afrika közötti gazdasági, energetikai és infrastrukturális kapcsolatok erősödésének helyszíne is.

Az olasz kül- és biztonságpolitikai érdekérvényesítési törekvéseket hátráltatja, hogy a legfontosabb regionális szervezetek, amelyeknek az ország tagja, a térséget stratégiaiailag másként értelmezik.

Felhasznált irodalom

- Asmus, Ronald D. – Ian O. Lesser – F. Stephen Larrabee: Mediterranean security: new challenges, new tasks. *NATO Review*, 1996. május. 25–31.
- Attinà, Fulvio: Mediterranean Security Revisited. *Democracy and Security*, 9. (2013), 1–2. 120–136. Online: <https://doi.org/10.1080/17419166.2013.747842>
- Buzan, Barry – Ole Weaver: *Regions and powers*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003.
- Camera dei Deputati: Autorizzazione e proroga missioni internazionali 2018 (DOC CCL n. 3 e DOC CCL bis 1). Online www.camera.it/temi/ap/d/leg17/DI0660

⁵⁴ Marci Siddi: Italy’s ‘Middle Power’ approach to Russia. *The International Spectator*, 54. (2018), 2. 123–138.

- Ciancaglini, Augusto Manzanal: L'Italia più al centro del Mediterraneo. *Centro Studi Eurasia e Mediterraneo*, 2018. február 22. Online: www.cese-m.eu/cesem/2018/02/litalia-piu-al-centro-del-mediterraneo/
- Colombo, Alessandro – Greco Ettore (szerk.): *La politica estera dell'Italia. Edizione 2012*. Bologna, Il Mulino, 2012.
- Colombo, Silvia – Anja Palm: *Italy in the Mediterranean: priorities and perspectives of a European middle power*. Foundation for European Progressive Studies, 2019. Online: www.feps-europe.eu/attachments/publications/study%20on%20the%20mediterranean%20-%206%20-%20dp_hd.pdf
- Connolly, Richard: *Fundamentals of the state policy of the Russian Federation in the field of naval activities for the period until 2030*. NATO Defense College, 2019. Online: www.ndc.nato.int/research/research.php?icode=574
- Croci, Osvaldo: All quiet on the Western front: Italy and transatlantic relations. In Ludovica Marchi – Richard Whitman – Geoffrey Edwards (szerk.): *Italy's foreign policy in the twenty-first century: a contested nature?* 43–64. London, Routledge, 2015.
- Dassú, Marta – Maurizio Massari (szerk.): „Rapporto 2020 – Le scelte di politica estera. Unità di analisi e di programmazione”. Ministero degli Affari Esteri, 2008. 72. Online: www.esteri.it/mae/doc/Rapporto2020_SceltePoliticaEstera_090408.pdf
- Davidson, Janine: The U.S. „Pivot to Asia”. *American Journal of Chinese Studies*, 21. (2014), special issue. 77–82. Online: www.jstor.org/stable/44289339
- De Leonardis, Massimo (szerk.): *Il Mediterraneo nella politica estera italiana del secondo dopoguerra*. Bologna, Il Mulino, 2003.
- De Leonardis, Massimo: Introduzione: l'Occidente, la primavera araba e le relazioni internazionali nel Mediterraneo Allargato. *I Quaderni del Dipartimento di Scienze Politiche dell'Università Cattolica del Sacro Cuore*, (2012), 4 Online: www.educatt.it/libri/ebooks/A-00000350%20QDSP04_2012.pdf
- Dessi, Andrea – Francesco Olmastroni: Foreign posture in comparative perspective: a quantitative and qualitative appraisal of Italian foreign and defence policy during the Renzi Government. *Contemporary Italian Politics*, 9. (2017), 2. 201–218.
- Di Cecco, Valeria: Un “grande Medio Oriente” o un “Mediterraneo allargato”. *Panorama Internazionale*, 2. (2004). Online: www.difesa.it/InformazioniDellaDifesa/periodico/IIPeriodico_AnniPrecedenti/Documents/Un_grande_Medio_Oriente_o_un_M_244allargato.pdf
- EUROSTAT: *Maritime transport statistics – short sea shipping of goods, 2020*. Online: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Maritime_transport_statistics_-_short_sea_shipping_of_goods
- Ferrari, Roberta: *Il „Mediterraneo Allargato”: lo scenario attuale e le prospettive possibili. Osservatorio di Economia e Finanza*, 2014.
- Governo italiano: Intervento del Presidente Conte al Rome MED, 2019. Online: www.governo.it/it/articolo/intervento-del-presidente-conte-al-rome-med-2019/13531
- Güney, Aylın – Fulya Gökcan: The ‘Greater Middle East’ as a ‘modern’ geopolitical imagination in American foreign policy. *Geopolitics*, 15. (2010), 1. 22–38. Online: <https://doi.org/10.1080/14650040903420370>
- Huntington, Samuel: *The clash of civilizations and the remaking of world order*. New York, Simon and Schuster, 1996.

- Lesser, Ian O.: The United States and the future of Mediterranean Security: Reflections from the German Marshall Fund's Mediterranean Strategy Group. German Marshall Fund of the United States, 2015.
- Marconi, Matteo: Ricostituire la coesione e la centralità mediterranea: il tentativo italiano per un Mediterraneo Allargato. In Luís Pinto Moita – Luís VaLença (szerk.): *Espaços económicos e espaços de segurança*. Lisszabon, Observare, 2017. 259–276.
- Marrone, Alessandro – Michele Nones: *Le forze italiane in missione all'estero: trend e rischi*. Istituto Affari Internazionali, Documenti IAI, 2020. Online: www.iai.it/sites/default/files/iai2003.pdf
- Ministero degli Affari Esteri: *The Italian strategy in the Mediterranean*. 2017. 4–5. Online: www.esteri.it/mae/resource/doc/2017/12/med-maeci-eng.pdf
- Ministero della Difesa: Documento programmatico per la difesa per il triennio 2019–2021. Online: [www.difesa.it/Content/Documents/Documento_Programmatico_Pluriennale_\(DPP\)_2019_2021_digit.pdf](http://www.difesa.it/Content/Documents/Documento_Programmatico_Pluriennale_(DPP)_2019_2021_digit.pdf)
- Ministero della Difesa: Il concetto strategico del capo di stato maggiore della difesa, 2020. Online: www.difesa.it/SMD_/CaSMD/concetto_strategico_casmd/Pagine/3_Evoluzione_contesto_sicurezza.aspx
- Ministero della Difesa: Libro Bianco della Difesa per la sicurezza internazionale e la difesa. 2015. 27–32. www.difesa.it/Primo_Piano/Documents/2015/04_Aprile/LB_2015.pdf
- Ministero dello Sviluppo Economico: Analisi e statistiche energetiche a minerarie – Gas naturale, importazioni. Online: https://dgsaie.mise.gov.it/gas_naturale_importazioni.php
- Ministero dello Sviluppo Economico: Analisi e statistiche energetiche a minerarie – Situazione energetica. Online: https://dgsaie.mise.gov.it/situazione_energetica.php?lang=it_IT
- Minuto, Manuel Moreno: Gli scenari di riferimento Mediterranei. *Osservatorio per la stabilità e sicurezza del Mediterraneo Allargato*, 2019a. május 19. Online: www.ossmediterraneo.com/gli-scenari-di-riferimento-mediterranei/
- Minuto, Manuel Moreno: Verso un Mediterraneo globalizzato? *Osservatorio per la stabilità e sicurezza del Mediterraneo Allargato*, 2019b, május 20. Online: www.ossmediterraneo.com/verso-un-mediterraneo-globalizzato/
- Molnár Anna: Olaszország biztonsági kihívásai és stratégiai irányai. *Felderítő Szemle*, 17. (2018), 3. 91–111. Online: www.knbsz.gov.hu/hu/letoltes/fsz/2018-3.pdf
- Neumann, Iver B. – Jennifer M. Welsh: The other in European self-definition: an addendum to the literature on international society. *Review of International Studies*, 17. (1991), 4. 327–348. Online: www.jstor.org/stable/20097270
- Panaro, Alessandro: *Analysis of the Italian Maritime Economy*. SRM Maritime Economy, 2019. Online: www.espo.be/media/23-05%201705%20Alessandro%20Panaro.pdf
- Parsi, Vittorio Emanuele: Italy's foreign policy game: moving without the ball. In Maurizio Carbone – Simona Piattoni (szerk.): *Italian politics: governing under constraint*. 118–134. New York, Berghahn, 2016.
- Piacentini, Valeria: La politica estera italiana, i Paesi arabi e il mondo musulmano. In Massimo De Leonardis: *Il Mediterraneo nella politica estera italiana del secondo dopoguerra*. Bologna, Il Mulino. 2003. 219–241.
- Politi, Alessandro: Chiamiamolo Cindoterraneo. *Formiche.net*, 2011. március 28. Online: <https://formiche.net/2011/03/chiamiamolo-cindoterraneo/>
- Ramoino, Pier Paolo: LA NATO e il potere marittimo nel Mediterraneo allargato. *Quaderni del Dipartimento di Scienze Politiche, Università Cattolica del Sacro Cuore*, 4. (2012). 75. Online:

- www.qdsp.it/wp-content/uploads/2017/04/QDSP04_2012-La-NATO-e-il-potere-marittimo-nel-Mediterraneo-allargato_Pier-Paolo-Ramoino.pdf
- Ramoino, Pier Paolo: Non trascuriamo il 'Mediterraneo allargato'. *Rivista Marittima*, 2014. augusztus–szeptember. 42–45.
- Sartori, Nicoló: Il Mediterraneo e la sicurezza energetica. In Alessandro Marrone – Michele Nones (szerk.): *La sicurezza nel Mediterraneo e l'Italia*. Quaderni IAI, 2015. 53–72. Online: www.iai.it/sites/default/files/iai_q_15.pdf
- Schilirò, Daniele: Il Mediterraneo nella politica Italiana del secondo dopoguerra. Analisi e Commento. *MPRA Paper* No. 67673, 2003. 1–5.
- Schilirò, Daniele: Italy and the enlarged Mediterranean: problems and perspectives. *MPRA Paper* No. 69050, 2007.
- Siddi, Marci: Italy's 'Middle Power' approach to Russia. *The International Spectator*, 54. (2018), 2. 123–138. Online: <https://doi.org/10.1080/03932729.2018.1519765>
- SRM Maritime Economy: *Italian maritime economy: China, energy corridors, ports and new routes: geomaps of a changing Mediterranean*. Presentation of the 5th Annual Report (2018. június 5.). Online: www.sr-m.it/wp-content/uploads/2018/06/summary-maritime-report-2018.pdf
- Stewart, Dona J.: The Greater Middle East and reform in the Bush administration's ideological imagination. *Geographical Review*, 95. (2005), 3. 400–424. Online: www.jstor.org/stable/30034245
- Takács Lili – Molnár Anna: Italy: an aspiring Mediterranean middle power wavering between bilateralism and multilateralism. *Estudos Internacionais: revista de relações internacionais da PUC Minas*, 8. (2020a), 2. 47–69.
- Takács Lili: Az olasz-líbiai kapcsolatok energetikai vonatkozásai. *Szakmai Szemle*, 18. (2020b), 4. 66–84. Online: www.knbsz.gov.hu/hu/letoltes/szsz/2020_4_szam.pdf#page=66
- Taylor, Paul: *Molto agitato. Italy and Mediterranean security*. Friends of Europe, 2019. Online: www.friendsofeurope.org/wp/wp-content/uploads/2019/06/2019_foe_sec_pub_italy_web_0.pdf
- Unione Petroliфера: Pubblicazioni. Online: www.unionepetrolifera.it/publicazioni/
- Varsori, Antonio: *L'Italia nelle relazioni internazionali dal 1943 al 1992*. Roma–Bari, Laterza, 1998.
- Zampieri, Francesco: *1975 la Marina rinasce. La Legge Navale del 1975*. Vicenza, Inedibus 2014.